Honoré de BALZAC

Liturghia unui ateu

Închinată lui Auguste Berget,
de către prietenul său,

DE BALZAC

Un medic căruia ştiinţa îi datorează o frumoasă teorie fiziologică, anume doctorul Bianchon, era socotit încă din tinereţe printre gloriile Şcolii din Paris, ale acestui luminat centru îndeobşte cinstit ca atare de către medicii întregii Europe. Mai înainte de a se consacra medicinii, Bianchon se îndeletnicise multă vreme cu chirurgia. La începutul studiilor, avusese drept călăuză pe unul dintre cei mai mari chirurgi francezi, pe vestitul Desplein, care a trecut prin ştiinţă asemenea unui meteor. Duşmanii lui mărturisesc că acesta ar fi dus cu dânsul în mormânt o metodă intransmisibilă. Ca toate geniile, el nu avea moştenitori; purta şi ducea totul cu sine. Faima chirurgilor s-ar putea asemui cu faima actorilor, care dăinuie cât timp trăiesc şi al căror talent nu mai are niciun preţ după ce s-au prăpădit. Actorii şi chirurgii – precum şi marii cântăreţi sau virtuozii care prin arta lor fac să se dezvolte înzecit posibilităţile muzicii, – sunt eroii unei singure clipite. Desplein ne dă şi el mărturie despre similitudinea destinului tuturor acestor genii

Honoré de BALZAC

Liturghia unui ateu

Închinată lui Auguste Berget,
de către prietenul său,

DE BALZAC

Un medic căruia ştiinţa îi datorează o frumoasă teorie fiziologică, anume doctorul Bianchon, era socotit încă din tinereţe printre gloriile Şcolii din Paris, ale acestui luminat centru îndeobşte cinstit ca atare de către medicii întregii Europe. Mai înainte de a se consacra medicinii, Bianchon se îndeletnicise multă vreme cu chirurgia. La începutul studiilor, avusese drept călăuză pe unul dintre cei mai mari chirurgi francezi, pe vestitul Desplein, care a trecut prin ştiinţă asemenea unui meteor. Duşmanii lui mărturisesc că acesta ar fi dus cu dânsul în mormânt o metodă intransmisibilă. Ca toate geniile, el nu avea moştenitori; purta şi ducea totul cu sine. Faima chirurgilor s-ar putea asemui cu faima actorilor, care dăinuie cât timp trăiesc şi al căror talent nu mai are niciun preţ după ce s-au prăpădit. Actorii şi chirurgii – precum şi marii cântăreţi sau virtuozii care prin arta lor fac să se dezvolte înzecit posibilităţile muzicii, – sunt eroii unei singure clipite. Desplein ne dă şi el

mărturie despre similitudinea destinului tuturor acestor genii vremelnice. Numele lui, ieri atât de vestit şi astăzi aproape uitat, va rămâne zăvorit în specialitatea sa, fără a mai ieşi vreodată dintr-însa. Căci nu trebuiesc oare împrejurări nemaipomenite pentru ca numele unui savant să poată sparge hotarul ştiinţei sale, trecând în istoria generală a omenirii? Avea oare Desplein acea universalitate de cunoştinţe care fac dintr-un om personalitatea grăitoare a unui veac? De bună seamă că Desplein era înzestrat cu o putere de pătrundere divină: printr-un dar dobândit, sau înnăscut, intuia dintr-o privire pe bolnav şi boala lui, îi stabilea diagnosticul specific şi determina momentul precis, ceasul şi chiar minutul când trebuia făcută operaţia, ţinând seama şi de condiţiile atmosferice, şi de particularităţii temperamentului fiecăruia. Oare, spre a lucra astfel, mână în mână cu Natura, studiase el neîncetata şi întinsa corelaţie dintre ştiinţe şi substanţele elementare cuprinse în atmosferă? Sau a acelor pe care o dă glia omului; în aşa chip incit, asimilându-le, să poată trage dintr-însele o nouă şi osebită înfăţişare? Proceda el oare prin acea putere de deducţie şi analogie căreia Cuvier îşi datorează faima? Oricum, omul acesta devenise un duhovnic al Trupului; bizuindu-se pe prezent, el îi înţelegea atât trecutul cât şi viitorul Dar întruchipa el oare în persoana sa întreaga ştiinţă, aşa precum o reprezentaseră cândva un Hippocrat, Galenos sau Aristotel{1}? A condus el oare o şcoală întreagă spre noi limanuri? Hotărât, nu. Desigur, acestui veşnic iscoditor al chimiei umane nu-i putem tăgădui cunoaşterea străvechii ştiinţe a Magiei, – adică, a principiilor în fuziune, a cauzelor vieţii, a vieţii mai înainte de a fi, cunoaştere a ceea ce va fi din cele ce premerg fiinţei. Iată însă că, din păcate, la Desplein totul era personal; egoismul, care l-a izolat în timpul vieţii lui, ajunge să fie astăzi ucigaşul gloriei lui postume. Deasupra mormântului său n-a fost ridicată statuia care să destăinuie viitorimii tainele pe care geniul le caută, jertfindu-se pe sine. Însă poate că la Desplein

talentul făcea una cu credinţa; era prin urmare muritor! Pentru Desplein, atmosfera pământească părea a fi un sac generator; el vedea pământul întocmai ca pe un ou în găoacea lui, şi, neputându-se dumeri dacă oul sau găina a fost mai întâi, el n-admitea nici cocoşul, nici oul. Nu credea nici în teoria animalului anterior omului şi nici în apariţia ulterioară a spiritului. Desplein nu avea îndoieli, ci afirma. Ateismul lui curat şi sincer se asemăna cu cel al multor savanţi – în alte privinţe, oameni foarte buni – dar atei înrădăcinaţi{2}, atei în felul oamenilor evlavioşi care nu admit că pot exista atei. Nici nu se putea să aibă o altă părere un ins ca el, deprins, încă din tinereţe, să disece în toată puterea cuvântului fiinţa înainte, după şi în timpul vieţii, – un om obişnuit să scormonească prin toate măruntaiele omului fără ca să fi găsit vreodată, acolo, acel suflet unic atât de trebuitor concepţiilor religioase. El admitea în organism un centru cerebral, unul nervos şi un altul de reglare a circulaţiei şi respiraţiei; dintre acestea, primele două se suplineau atât de bine unul pe celălalt încât, spre sfârşitul zilelor, Desplein era convins că pentru a auzi, simţul auzului nu este chiar neapărat trebuincios, după cum nici simţul văzului spre a vedea, şi că plexul solar le putea prea bine înlocui pe amândouă, fără ca cineva să poată să-şi dea seama de aceasta. Găsind în om două suflete, Desplein îşi sprijinea ateismul pe acest fapt; deşi din aceasta nu se pot trage concluzii asupra lui Dumnezeu. Se spune că ar fi murit nepocăit, aşa cum mor, din păcate, multe genii strălucite pe care Dumnezeu le-ar putea izbăvi.

Viaţa acestui om atât de mare avea – ca să ne folosim de expresia duşmanilor, dornici să-i adumbrească gloria – multe micimi pe care însă ar fi mai nimerit să le numim nepotriviri aparente. Necunoscând niciodată impulsurile prin care acţionează spiritele superioare, pizmuitorii sau nătărăii se bizuie pe unele contradicţii superficiale, spre a întocmi astfel un act de acuzare în temeiul căruia judecă

pentru moment aceste spirite; chiar dacă mai târziu iese la iveală corelaţia între pregătire şi rezultat şi izbânda încunună planurile atacate, totuşi mai rămâne ceva din defăimările dintâi. Astfel, în zilele noastre, Napoleon a fost osândit de contemporani în momentul când îşi întindea aripile sale de vultur asupra Angliei; a fost nevoie de 1816 pentru a justifica ambarcaţiunile de la Boulogne şi anul 1804[{3}].

Desplein nu putea fi lovit în gloria şi ştiinţa sa, De aceea duşmanii săi se agăţau de toanele sale ciudate şi de firea lui; de fapt, n-avea nimic alt decât acea însuşire pe care englezii o numesc *excentricity.* Îl vedeai, de pildă, când îmbrăcat chipeş ca poetul tragic Crébillon[{4}], când arătând, deodată, o ciudată nepăsare vestimentară; ba îl zăreai în trăsură, ba pe jos. Rând pe rând aspru şi bun, părând avid şi zgârcit, dar în stare să-şi ofere averea dascălilor săi surghiuniţi care îi făcură cinstea de a recurge la ea pentru câteva zile – niciun om n-a inspirat atâtea opinii contradictorii. În ciuda faptului că ar fi fost în stare, pentru a fi decorat cu o panglică neagră[{5}] – după care un medic n-ar trebui să umble ahtiat – să lase să-i cadă din buzunar, ca din întâmplare, când se afla la Curte, o carte de rugăciuni. În ciuda acestora, fiţi siguri că în sinea lui îşi bătea joc de toate; avea pentru oameni un adânc dispreţ, după ce îi măsurase în de-amănunt, de sus şi de jos, după ce îi surprinsese în adevărata lor înfăţişare, în împrejurările vieţii cele mai solemne ca şi în cele mai josnice. La oamenii mari, calităţile sunt deseori înmănuncheate. Dacă unul dintre aceşti uriaşi este înzestrat cu mai mult talent decât inteligenţă, inteligenţa sa este totuşi mai largă decât a aceluia despre care se spune doar: e deştept! Orice geniu presupune un punct de vedere moral. Aceasta din urmă se poate aplica la o specialitate; însă cine vede floarea, trebuie neapărat să vadă şi soarele. Doctorul – care la întrebarea unui diplomat pe care-l scăpase de la moarte: — „Ce mai face împăratul?” i-a răspuns: — „Curteanul văd că şi-a

revenit; curând îşi va reveni şi omul!” – acela este desigur nu numai chirurg şi medic, dar şi un om de foarte mult duh. Astfel, răbdătorul şi sârguinciosul cercetător al omenirii va îndreptăţi pretenţiile exorbitante ale unui Desplein şi-l va socoti – aşa cum se socotea el însuşi – apt de a fi un tot atât de mare ministru, pe cât era de mare chirurg.

Printre enigmele pe care Desplein le-a stârnit în mintea contemporanilor săi, am ales una dintre cele mai interesante, pentru că dezlegarea ei se află la sfârşitul istorisirii şi-l răzbună astfel de câteva neroade învinuiri.

Dintre toţi elevii lui de la spital, îl avea cel mai mult la inimă pe Horace Bianchon. Înainte de a deveni intern la Hôtel-Dieu{6}, Horace Bianchon fusese student la medicină, locuind în Cartierul Latin{7}, într-o pensiune sărăcăcioasă, cunoscută sub numele de *Casa Vauquer*{8}. Bietul tânăr se simţea acolo cuprins de acea mizerie mistuitoare ce se aseamănă unui creuzet din care marile talente trebuie să iasă curate şi incoruptibile ca diamantele ce nu se mai sfarmă sub nicio lovitură. În vâlvătaia patimilor dezlănţuite, dobândesc cinstea cea mai neclintită şi acolo capătă – prin efortul constant cu care îşi strunesc dorinţele amăgite – obişnuinţa luptelor şi a încleştărilor care îl aşteaptă pe orice geniu. Horace era un tânăr dintr-o bucată, care n-ar fi stat în cumpănă într-o chestiune de onoare; un tânăr mergând de-a dreptul la ţintă, gata să-şi lase totdeauna amanet până şi haina de pe el pentru a face un bine prietenilor, gata să le jertfească tot timpul şi odihna toată în fine, Horace nu era dintre aceia care să pună în cumpănă gândul răsplăţii pentru cele ce făptuise, fiind sigur că la rându-i va fi recompensat cu mai mult decât tot ceea ce el a dat. Majoritatea prietenilor aveau faţă de dânsul acei respect lăuntric pe care-l impune o virtute austeră; mulţi dintre ei se fereau de judecata lui. Însă Horace desfăşura aceste calităţi fără îngâmfare. Nu era nici puritan, nici nu ţinea predici; înjura verde atunci când da câte un sfat şi, din când

în când, trăgea şi câte un mic chefuleţ. Bun tovarăş, fără prefăcătorie în virtute, – nu era mai sfios decât un cavalerist; voios şi deschis nu ca un marinar (căci astăzi marinarii au ajuns să fie nişte diplomaţi şmecheri), ci ca un băiat bun care n-are nimic de ascuns în viaţa sa; Horace Bianchon mergea cu capul sus şi cu cugetul deschis. În fine, pentru a exprima totul într-un cuvânt, Horace era un al doilea Pylade al multor Oreste{9}, iar creditorii fiind socotiţi în zilele noastre drept cele mai adevărate întruchipări ale anticilor Furii. Îşi ducea sărăcia cu acea voioşie care este poate una dintre cele mai temeinice însuşiri ale curajului; ca toţi cei care nu au nimic, nu avea aproape nicio datorie. Cumpătat ca o cămilă, ager ca o căprioară, – Horace era statornic în ideile şi în purtările sale. Viaţa fericită începuse pentru el din clipa în care faimosul chirurg se convinsese de acele calităţi şi cusururi care laolaltă îl făceau pe doctorul Horace Bianchon de două ori scump în ochii prietenilor săi. Când un tânăr este luat sub oblăduirea specială a unui şef de clinică, din acea clipă poate fi socotit – cum se spune – c-a pus piciorul în scări{10}. Desplein îl lua întotdeauna cu el la vizitele medicale în casele celor înstăriţi; acolo, aproape totdeauna mai pica şi în punga infernului câte o fărâmiţă de onorariu; acolo, pe nesimţite, provincialului i se deschideau tainele vieţii pariziene; în orele de consultaţii, Desplein îl ţinea la el în cabinet şi lucrau împreună; uneori îl trimitea să însoţească la băi pe câte un bogătaş suferind. Într-un cuvânt, îi pregătea lui Bianchon o clientelă. În consecinţă, foarte curând, titanul chirurgiei avu lângă sine un seid{11}. Aceştia doi – unul pe culmile gloriei şi ale ştiinţei, bucurându-se de o avere şi o faimă nemăsurată, iar celălalt, modest omega{12}, fără bani şi fără glorie – deveniseră prieteni la toartă. Marele Desplein nu ascundea nimic internului său, căruia îi destăinuia până şi dacă cutare femeie se aşezase lângă el pe scaun sau pe vestita canapea din cabinet, unde maestrul obişnuia să doarmă. Bianchon cunoştea tainele acestui temperament de leu şi taur, care

sfârşi prin a lărgi şi dezvolta peste poate pieptul marelui om şi care, datorită hipertrofiei inimii, îi pricinui şi moartea. Internul studie ciudăţeniile acestei vieţi atât de pline, planurile acestei hâde zgârcenii, speranţele bărbatului politic pitulat în savant şi putu să prevadă dezamăgirile ce pândeau singurul simţământ cuibărit în acea inimă mai mult bronzată decât de bronz.

Într-o zi, Bianchon îi spuse lui Desplein că un biet sacagiu din mahalaua Saint-Jacques se îmbolnăvise, din oboseală şi sărăcie, de o boală grozavă; în tot timpul grelei ierni a anului 1821, sărmanul auverniat{13} nu mâncase nimic alt decât nişte cartofi. Desplein părăsi pe toţi ceilalţi bolnavi şi, cu riscul să-i crape calul, zbură, urmat de Bianchon, până la acel nenorocit pe care apoi îl transportă el însuşi la sanatoriul înfiinţat de vestitul Dubois{14} în cartierul Saint Denis. Merse după aceasta şi-l îngriji, iar după ce se însănătoşi îi dădu şi bani ca să-şi cumpere un cal şi o saca. Acest auverniat mai făcu o altă ispravă. Atunci când un prieten de-al său căzu bolnav, îl aduse iute la Desplein, spunând binefăcătorului său: „N-aş fi putut suferi să-l ştiu că merge la un altul!” Cât era de ursuz, Desplein strânse totuşi mâna sacagiului şi îi zise: „Adu-i la mine pe toţi”.

Şi-l internă pe acest fiu al Cantalului{15} la Hôtel Dieu, îngrijindu-l cu cel mai mare zel. Bianchon observase de mai multe ori că şeful său are o slăbiciune pentru auverniaţi şi îndeosebi pentru sacagii; însă având în vedere că Desplein se făIea cu tratamentele pe care le administra la Hôtel-Dieu, discipolul său nu vedea nimic ciudat în aceasta.

Într-o zi, traversând piaţa Saint-Sulpice, Bianchon zări pe maestrul său intrând în biserică pe la nouă dimineaţa, Desplein, care pe vremea aceea nu făcea doi paşi fără cabrioletă, mergea de astă dată pe jos şi se strecura, pe poarta dinspre, strada Petit-Lion, – ca şi când ar fi intrat într-o casă suspectă; împins, fireşte, de curiozitate, internul, care cunoştea prea bine părerile maestrului său, adept

îndrăcit al lui Cabanis{16}, se strecură aşadar şi el în Saint-Sulpice, unde nu mică-i fu mirarea când îl zări pe marele Desplein, pe ateul atât de necruţător pentru îngerii în care bisturiul n-are ce căuta, şi care nu pot avea nici fistule şi nici gastrite – în sfârşit, când îl zări pe acest năprasnic zeflemitor, îngenuncheat cu smerenie, şi încă unde?... în capela Maicii Domnului, în faţa altarului, ascultând o liturghie! Îl văzu apoi contribuind pentru întreţinerea bisericii, dând de pomană, purtându-se cu aceeaşi seriozitate cu care ar fi săvârşit o operaţie.

„Fără îndoială, n-o fi venit el aci spre a lămuri chestiuni referitoare la naşterea Fecioarei”, – îşi spunea Bianchon, a cărui mirare n-avea margini. Dacă l-aş fi văzut purtând baldachinul la vreo procesiune, ar fi avut desigur haz; dar să-l vezi la ceasul acesta, singur, şi fără martori – lucrul da de gândit!

Bianchon nu voi să pară că iscodeşte pe primul chirurg al spitalului – aşa că plecă...

Din întâmplare, Desplein îl pofti în chiar acea zi să ia masa cu dânsul la un restaurant, Spre sfârşitul prânzului, după îndemânatice pregătiri, Bianchon aduse vorba despre liturghie, numind-o maimuţărie şi mascaradă.

— Da, o mascaradă care a costat creştinătăţii mai mult sânge decât toate bătăliile lui Napoleon şi decât toate lipitorile lui Broussais{17}! spuse Desplein.

Întemeiată pe *Hoc est corpus*{18}, liturghia este o născocire papală care nu dăinuie decât din al VI-lea veac. Cât sânge nu s-a vărsat atunci când s-a rânduit sărbătoarea Trupul Domnului, al cărui rost a fost să adeverească izbânda lumii romane în chestiunea Prezenţei Reale{19}, schismă care a măcinat timp de trei secole Biserica! Războaiele contelui de Toulouse şi albigenzii{20} nu-s decât urmările acestei poveşti. Fiindcă valdenezii şi albigenzii n-au vrut să primească inovaţia!

În sfârşit, Desplein se simţea în apele lui, slobozindu-şi toată verva de ateu; era un adevărat potop de glume voltairiene{21} sau, spre a fi mai exacţi, o urâcioasă contrafacere a *Citatorului*{22}.

— Drace – îşi spunea Bianchon în sinea lui – dar unde mi-e preacuviosul de azi-dimineaţă?

Tăcu şi începu să se îndoiască de faptul că şi-ar fi văzut şeful la biserica Saint-Sulpice. Desplein nu şi-ar fi dat osteneala să-l mintă pe Bianchon. Se cunoşteau doar prea bine, îşi împărtăşiseră părerea asupra altor puncte tot atât de grave şi cercetaseră împreună diferitele sisteme *de natura rerum*{23}, discutându-le şi disecându-le cu cuţitele şi cu scalpelul Necredinţei.

Trei luni de zile trecură. Deşi îi rămase întipărită în minte, Bianchon nu se mai gândea la această întâmplare. Într-o zi a aceluiaşi an, unul dintre medicii de la Hôtel-Dieu îl luă pe Desplein de braţ în faţa lui Bianchon, ca şi cum ar fi vrut să-i pună o întrebare.

— Dar ce căutai la Saint-Sulpice, maestre dragă? îl întrebă el.

— Căutam un preot care şi-a fracturat genunchiul şi pe care ducesa de Angoulême mi-a făcut cinstea să mi-l recomande, răspunse Desplein.

Medicul se dădu bătut, dar nu şi Bianchon.

„Ehei! Dumnealui se duce să consulte genunchi bolnavi în biserică! Las’ că ştiu eu că mergea s-asculte o liturghie”, îşi zise internul.

Bianchon hotărî atunci să-l pândească pe Desplein; îşi aminti exact ziua şi ceasul când îl surprinsese intrând la Saint-Sulpice şi se decise să vie din nou, la anul, în aceeaşi zi şi la aceeaşi oră, spre a vedea dacă îl va surprinde încă o dată. În care caz, periodicitatea evlaviei ar îndreptăţi o cercetare ştiinţifică, fiindcă la un om de talia lui Desplein nu se putea întâlni o asemenea sfruntată contradicţie între gândirea şi fapta lui.

Anul următor, la ziua şi ceasul hotărât, Bianchon – care între timp nu mai era internul lui Desplein – văzu cabrioleta chirurgului oprindu-se iar la colţul străzii Tournon cu strada Petit-Lion; de acolo, prietenul său merse tiptil, ca un iezuit, de-a lungul zidului bisericii şi ascultă liturghia tot la altarul Maicii Domnului. Era Desplein în persoană! Chirurgul-şef, ateul *in petto*[{24}], cuvios din întâmplare! Iţele se încurcaseră. Perseverenţa acestui strălucit savant complica totul. După ce plecă Desplein, Bianchon se apropie de paracliser, care tocmai deretica prin biserică, şi-l întrebă dacă domnul care tocmai ieşise obişnuieşte să vină adesea.

— Sunt douăzeci de ani de când slujesc aici. Ştiu că de atunci domnul Desplein vine de patru ori pe an s-asculte această liturghie care e fundaţia lui[{25}].

— O fundaţie a lui! exclamă Bianchon, depărtându-se. Asta întrece misterul Neprihănitei Zămisliri[{26}], care singură ar trebui să facă dintr-un medic un necredincios!

Deşi prieten cu Desplein, trecu timp fără ca doctorul Bianchon să aibă prilejul să deschidă. vorba asupra acestei ciudăţenii din viaţa prietenului său. Fie că se întâlneau la consultaţii, fie în lume, era greu de găsit clipa de încredere şi singurătate când, la gura sobei, cu capul sprijinit pe speteaza jilţului, cei doi oameni să-şi poată destăinui gândurile. În cele din urmă, după şapte ani de zile, după revoluţia din 1830, atunci când poporul se revărsa în puhoaie asupra Arhiepiscopiei, când îndemnurile republicane îl îmboldeau să nimicească crucile aurite ce sclipeau ca nişte fulgere pe nemăsuratul ocean al acoperişurilor, când Necredinţa, cot la cot cu Răscoala, se lăfăiau pe la toate răspântiile – atunci. Bianchon surprinse din nou pe Desplein intrând în Saint-Sulpice. Doctorul îl urmă, şi de astă dată se aşează chiar lângă el, fără ca amicul său să clintească sau să dea cel mai mic semn de mirare. Ascultară amândoi liturghia.

— Îmi veţi spune, scumpe maestre – întrebă Bianchon pe Desplein când ieşiră din biserică – care este pricina acestei cucernicii? Până acum v-am surprins, tocmai pe dumneavoastră, de trei ori la liturghie! Îmi veţi desluşi oare această taină şi veţi lămuri flagranta nepotrivire dintre părerile şi purtarea dumneavoastră? În Dumnezeu nu credeţi şi la biserică totuşi mergeţi! Scumpe maestre, sunteţi ţinut să-mi răspundeţi.

— Eu semăn cu mulţi bisericoşi ce par foarte evlavioşi, fiind de fapt tot atât de atei ca şi tine sau mine.

Şi urmă o grindină de săgeţi împotriva unor oameni politici, dintre care cel mai cunoscut ne dă în veacul nostru o ediţie revăzută a Tartuffe-ului lui Molière[{27}].

— Nu vă întreb toate acestea, zise Bianchon, vreau numai să ştiu de ce aţi venit aici şi ce anume v-a îndemnat să fundaţi liturghia asta?

— La urma urmei, spuse Desplein, mă aflu cu un picior în groapă, aşa că-ţi pot vorbi deschis despre începuturile vieţii mele.

În clipa aceea – Bianchon şi marele om de ştiinţă se găseau în strada Quatre-Vents, una dintre cele mai înspăimântătoare uliţe ale Parisului, – Desplein arătă spre al şaselea etaj al unui imobil dintre acelea. care seamănă c-un obelisc; o poartă mijlocie dădea pe o alee la capătul căreia se afla o scară întortocheată, luminată doar de nişte ferestre oarbe. Era o casă verzuie la parterul căreia locuia un negustor de imobile; la fiecare cat al acestui locuinţe părea că s-a aciuat o altă nefericire.

Ridicând braţul cu o mişcare plină de vlagă, Desplein spuse lui Bianchon:

— Uite, acolo sus am locuit doi ani de zile!

— Ştiam asta; şi d’Arthez[{28}] tot acolo a stat; de altfel, în tinereţea mea dinţii, veneam aproape zilnic aici; noi poreclisem casa asta „Borcanul oamenilor mari”! Ei, şi…?

— Liturghia pe care am ascultat-o adineauri este legată de o întâmplare din vremea când locuiam mansarda în care-

mi spui c-a stat şi d’Arthez: mansarda aceea, la geamul căreia atârnă o frânghie de rufe deasupra glastrei cu flori… Începuturile mele aţi fost atât de afurisite, dragul meu Bianchon, încât pot să mă iau la întrecere cu oricine când e vorba de laurii suferinţelor pariziene. Am răbdat de toate: şi de foame, şi de sete, şi lipsa de bani, şi lipsa de haine, de ghete, de rufe: am trăit cea mai lucie sărăcie. Ca să mă încălzesc, suflam în degetele-mi amorţite de frig, în acest „Borcan al oamenilor mari”, pe care aş vrea să mergem să-l revedem împreună. Am lucrat o iarnă întreagă suflând fum prin nări, în pâcla sudorii care ieşea din mine aşa cum fumegă aburul cailor într-o zi de ger… Nu ştiu de unde poţi avea atâta putere ca să înduri o viaţă ca asta. Singur, fără de sprijin, fără o para ca să-mi cumpăr cărţi sau să-mi pot plăti cheltuielile cerute la facultate, – n-aveam niciun prieten; firea mea arţăgoasă, bănuitoare şi mereu îngrijorată, nu mă ajuta la nimic. Ţâfnos cum eram, nimeni nu voia să vadă în această atitudine strâmtorarea şi truda unui om care, de la cea mai joasă treaptă socială, se zbătea să iasă la liman… Îţi pot însă spune, – fiindcă în faţa ta n-am nevoie să fac pe grozavul – c-aveam în mine acel noian de simţăminte bune şi de sensibilitate vie, pe care totdeauna îl au cei în stare să se caţere pe piscuri, după ce îndelung s-au bălăcit prin smârcurile mizeriei.

Nu puteam scoate nimic de la familia mea, afară doar de un peculiu neîndestulător pe care-l trimiteau de acasă. Pe vremea aceea, mâncam dimineaţa o pâiniţă, vândută mai ieftin de brutarul de pe strada Petit-Lion, fiindcă era rece, din ajun sau chiar veche de două zile; dumicam chifla-n lapte; micul dejun mă costa astfel numai doi bani. Prânzul îl luam doar din două în două zile, într-o pensiune unde costa şaisprezece bani. În acest fel nu cheltuiam decât nouă bani pe zi.

Ştii tot atât de bine ca şi mine ce grijuliu trebuie să fii în ce priveşte îmbrăcămintea şi încălţămintea! N-aş putea spune dacă, mai târziu, trădarea vreunui confrate mi-a

căşunat o mai mare mâhnire ca aceea pe care am resimţit-o, atât tu cât şi eu, – văzând rânjetul căscat al unei ghete descusute sau auzind cum pârâie subsuoara unui gheroc. Nu beam altceva decât apă şi aveam cel mai mare respect faţă de cafenele. „Zoppi” îmi părea o ţară a făgăduinţei, unde doar Luculluş-ii{29} Cartierului Latin puteau pătrunde. Câteodată mă întrebam: „Voi putea oare vreodată să beau şi eu acolo o ceaşcă de cafea cu lapte şi să joc o partidă de domino?” În sfârşit, îmi vărsăm în studiile mele tot năduful pe care mi-l pricinuia sărăcia. Căutam să dobândesc cunoştinţe pozitive pentru a putea ajunge la o nemărginită valoare personală şi a fi vrednic de locul pe care tindeam să-l cuceresc. În ziua când voi fi ieşit din nimicnicia mea. Consumam mult mai mult gaz decât pâine; lampa care mă lumina în timpul acestor nopţi înverşunate costa mai scump decât hrana. Trânta a fost lungă, dârză, lipsită de orice mângâiere. Nu trezeam în jurul meu nicio bunăvoinţă. Pentru a avea prieteni, nu trebuie oare să intri în legături cu tineri, să ai niscaiva gologani ca să poţi chefui cu ei, să poţi merge şi tu cu ceilalţi pe unde hălăduiesc studenţii? Dar eu, – eu n-aveam de nici unele!!! Şi la Paris nimeni nu-şi poate închipui că *nimic* este chiar *nimic!* Când trebuia să-mi arăt mizeria, simţeam în gâtlej acea contractare nervoasă ce iace pe bolnavii noştri să creadă că au un nod care porneşte din esofag spre laringe. Am întâlnit mai târziu feciori de bani gata, care n-au ştiut niciodată ce este lipsa, şi care nu cunoşteau problema acestei reguli de trei: Un tânăr este faţă de crimă, în situaţia în care o monedă de cinci franci este faţă de X. Aceşti nătărăi sclivisiţi te-ntreabă: „De ce faci datorii? pentru ce îţi iei sarcini care te depăşesc?”

Oamenii ăştia îmi aduc în minte de regina aceea care, aflând că poporul duce lipsă de pâine, întrebă: „Dar de ce nu-şi cumpără cozonac?”{30} Grozav aş vrea să-l văd pe unul dintre bogătaşii ceia care se plâng că le cer prea scump pentru operaţie, – singur în Paris, fără o leţcaie, fără niciun

prieten, fără trecere la nimeni şi nevoit să muncească cu braţele pentru a putea trăi! Cum naiba s-ar descurca? Unde s-ar duce să-şi astâmpere foamea? Dragă Bianchon, dacă m-ai văzut câteodată cu o mutră acră şi aspră, să ştii că atunci, peste amintirea primelor mele amărăciuni, se adăuga şi nesimţirea şi egoismul despre care am avut nenumărate dovezi în înalta noastră societate; ori poate cugetam la toate zăgazurile pe care ura, invidia, pizma şi bârfelile lor le-au ridicat între mine şi succesele mele. La Paris, când anumiţi indivizi văd că eşti gata să pui picioarele-n scări, încep atunci să te tragă de pulpanele hainei; alţii îţi slăbesc pe furiş chinga de la şea, ca să te dai de-a berbeleacul şi să-ţi frângi gâtul; alţii îţi despotcovesc calul; alţii îţi şterpelesc cravaşa; şi cel mai puţin ticălos este cel pe care-l vezi că vine cu pistolul să tragă în tine, la doi paşi. Tu, băiete, ai destul talent ca să-ţi dai seama de lupta cumplită, necurmată, pe care pleava o dă împotriva omului superior. De se-ntâmplă să pierzi într-o seară douăzeci şi cinci de napoleoni, a doua zi vei fi învinuit că eşti un cartofor, şi cei mai buni prieteni ai tăi vor zice c-ai pierdut în ajun douăzeci şi cinci de mii de franci! De te doare capul, or să spună că nu eşti cu mintea întreagă… Fii iute, şi ei vor spune că nu eşti sociabil. Dacă aduni în tine puteri uriaşe pentru a înfrunta şleahta asta de pigmei, – cei mai buni prieteni vor începe să strige că ai de gând să acaparezi totul, că vrei să stăpâneşti, să terorizezi. În sfârşit, însuşirile tale se vor preface-n cusururi, cusururile vor deveni vicii, iar virtuţile îţi vor îi socotite drept crime. Dacă ai scăpat pe cineva – l-ai ucis; iar dacă bolnavul tău se face bine, toţi vor zice că ţi-ai asigurat prezentul pe socoteala viitorului; dacă n-ai murit încă – atunci neapărat ai să mori. Încearcă să te mişti – şi te-ai şi prăvălit!

Fă vreo invenţie, reclamă-ţi drepturile – de îndată vei fi socotit un om care pune beţe-n roate, un viclean ce aţine drumul tineretului. Astfel că, dragul meu, îţi mărturisesc că dacă nu cred în Dumnezeu, apoi în oameni cred şi mai

puţin! Nu cunoşti tu oare în mine pe un Desplein cu totul altul decât acela pe care toţi îl ponegresc? Dar să nu mai scurmăm prin smârcurile astea... Cum îţi spuneam – locuiam în casa asta; trudeam din greu pentru a putea trece primul examen şi-n buzunar n-aveam un chior! Ştii – ajunsesem la o aşa ananghie, încât îmi venea să spun: „... mă fac frate şi cu dracul”. Mai nutream o nădejde: aşteptam să-mi trimită de acasă un cufăr cu rufărie, – dar al unor bătrâne mătuşi care, neavând habar de ce e prin Paris, se gândeau la lenjerie, închipuindu-şi că, cu treizeci de franci pe lună, nepotul lor mănâncă limbi de canar! Cufărul sosi în timp ce eram la facultate; frahtul se ridica la patruzeci de franci; portarul (un cizmar neamţ care locuia într-o chiţimie) plătise aceşti bani şi păstra zălog cufărul! M-am plimbat atunci pe străzile Fossés-Saint-Germain-des-Près şi Ecole-de-Médicine ca să pot găsi un tertip să scot cufărul fără să dau cei patruzeci de franci – bani pe care, – fireşte, i-aş fi plătit după vânzarea rufăriei. Mintea mea strâmtă îmi spunea că n-am altă chemare decât pentru chirurgie. Dragul meu, sufletele gingaşe, a căror putere se desfăşoară în înaltele sfere, nu-s înzestrate cu acel spirit de intrigă, meşter în tot soiul de rodnice sforării; geniul lor este întâmplarea: ele nu caută, ci întâlnesc.

În sfârşit, pe înnoptat, mă întorceam acasă, tocmai când se înapoia şi vecinul meu – un sacagiu pe nume Bourgeat, de fel din Saint-Flour. Ne cunoşteam aşa cum se ştiu doi locatari care-şi au odăile la acelaşi etaj, care se aud unul pe altul sforăind, tuşind, îmbrăcându-se, şi care sfârşesc prin a se deprinde unul cu celălalt. Vecinul îmi spuse că proprietarul (căruia îi rămăsesem dator chiria pe trei soroace) mă evacuase. Trebuia aşadar să mă cărăbănesc chiar a doua zi. El de asemeni era dat afară din cauza meseriei lui. Petrecui cea mai dureroasă noapte din viaţa mea. De unde să găsesc un hamal pentru a căra calabalâcul şi bietele mele cărţi? Cum o să-mi plătesc hamalul şi portarul? Încotro s-apuc...? Printre lacrimi îmi puneam

toate aceste întrebări fără de răspuns, întocmai cum nebunii îngână mereu acelaşi refren. Apoi adormii… Mizeria îşi are somnul ei plin de vise frumoase. A doua zi dimineaţa, tocmai când îmi mâncam blidul cu pâine fărâmată-n lapte, Bourgeat intră şi îmi spune în dialectul lui auverniat: „Domnule student, eu-s un om sărman – copil găsit la bolniţa din Saint-Flour: făr' de tată, făr' de mamă; n-am fost în stare să mă-nsor. Nici matale nu eşti mai procopsit ca mine nici în ce priveşte părinţii, nici cu gologanii… Uite ce-i: am tocmit jos o tărăboanţă cu doi bani ora. Cred că toate bulendrele noastre încap în ea; dacă vrei, om căta şi-om găsi amândoi un culcuş, de vreme ce ne-au alungat d-aici… La urma urmei, nici aici nu-i raiul pe pământ!

— Ştiu bine, bunul meu Bourgeat, zisei eu acestui om de treabă. Dar iată, sunt într-o mare încurcătură: am jos un cufăr cu nişte albituri ce valorează o sută de scuzi, bani cu care mi-aş putea plăti proprietarul, plus ceea ce datorez portarului; însă eu n-am nici cinci franci în buzunar!

— Eh! las' c-am eu câţiva pitaci, îmi răspunse vesel Bourgeat, arătându-mi o veche pungă de piele slinoasă. Păstrează-ţi rufăria".

Bourgeat plăti cele trei câştiuri ale chiriei mele, o plăti şi pe a lui, plus datoria la portar. Apoi puse mobila şi rufăria în cotigă şi o târî pe străzi, oprindu-se în dreptul fiecărei case unde vedea atârnate bilete de închiriat. Eu intram înăuntru să văd dacă ne învoim.

La prânz încă mai rătăceam fără căpătâi prin Cartierul Latin. Marea piedică era preţul. Bourgeat îmi propuse să prânzim la o cârciumă la intrarea căreia lăsarăm, tărăboanţa. Spre seară, descoperii în curtea Rohan – în pasajul Comerţului – într-o mansardă, două odăi despărţite printr-o scară Ne venea câte şaizeci de franci chiria pe an. Şi iată-ne instalaţi, eu şi umilul meu prieten. Cinarăm împreună. Bourgeat, care câştiga cam la doi franci şi jumătate pe zi, avea economii de aproape o sută de scuzi şi

era pe cale să-şi poată împlini visul de a cumpăra un cal şi o saca.

El ştiu însă să mă descoase cu o iscusinţă şi o bunătate încântătoare care – astăzi chiar – îmi înmoaie inima; şi, aflând de starea în care mă găseam, renunţă pentru un timp la ambiţia vieţii lui. Douăzeci şi doi de ani Bourgeat fusese negustor ambulant. Şi el – pentru viitorul meu – îşi jertfi cei o sută de scuzi agonisiţi.

Aici Desplein strânse cu putere braţul lui Bianchon.

— Mi-a dat toţi banii ce-mi trebuiau pentru examene! Acest om, prietene, a înţeles că aveam în viaţă o menire, că nevoile inteligenţei mele treceau înaintea nevoilor lui. Se îngriji de mine, mă numi puiul lui, mă împrumută ca să-mi pot cumpăra cărţi; venea uneori, încetişor, să mă vadă cum lucrez; în sfârşit, ca o mamă, luă măsuri de prevedere pentru ca, în locul hranei neîndestulătoare şi rele la care eram osândit, să am o mâncare substanţială şi îndestulătoare.

Bourgeat era un bărbat la vreo patruzeci de ani, cu înfăţişarea de târgoveţ medieval: fruntea rotundă, capul pe care un pictor ar fi putut să-l ia drept model pentru bustul lui Licurg[{31}]. Sărmanul! Sufletul lui aproape că-şi revărsa preaplinul dragostei ce ar fi voit s-o împărtăşească. Nu fusese niciodată iubit de nimeni, afară doar de un căţeluş mort nu de mult, şi despre care îmi tot vorbea, întrebându-mă dacă biserica ar îngădui să înalţe o liturghie pentru odihna sufletului lui. După cum povestea el, căţeluşul se purtase ca un adevărat creştin; timp de doisprezece ani îl însoţise la biserică, fără să latre niciodată, ascultând orga fără să mârâie; sta ghemuit jos, într-o atitudine care lăsa să se înţeleagă că se ruga alături de el. Acest om revărsa asupra mea preaplinul inimii sale; mă privea ca pe o fiinţă singuratică şi bolnavă; deveni pentru mine cea mai grijulie dintre mame, cel mai delicat dintre binefăcători; într-un cuvânt, idealul virtuţii întruchipate în fapte. Când îl întâlneam pe stradă, îmi arunca o privire cu înţeles, plină

de o nespusă nobleţe; se făcea atunci că merge ca şi când n-ar fi purtat nicio povara şi părea fericit să mă vadă sănătos şi bine îmbrăcat. Avea pentru mine devotamentul omului din popor, iubirea unei grizete{32}, ridicată însă la cel mai înalt grad. El îmi făcea cumpărăturile, mă deştepta noaptea la ce ceas voiam, îmi curăţa lampa, freca podeaua, era tot atât de bun servitor ca şi tată, şi curat ca o jupâneasă englezoaică. Bourgeat gospodărea casa. Ca Filopemen{33}, tăia lemnele şi toate faptele sale erau pătrunse de simplicitatea cu care le săvârşea şi în care îşi păstra totuşi demnitatea; părea a înţelege că scopul înnobilează orice acţiune. Când am părăsit pe acest om atât de cumsecade spre a intra intern la Hôtel-Dieu, Bourgeat a resimţit nu ştiu ce durere mocnită, gândindu-se că nu vom mai locui împreună; dar se bucura că va putea aduna banii ce-mi trebuiau pentru cheltuielile legate de tipărirea tezei mele de doctorat; mă puse să-i făgăduiesc că voi veni să-l văd în zilele când voi fi liber. Bourgeat era mândru de mine. Mă iubea şi pentru mine şi pentru el. Dacă ai să te uiţi în teza mea de doctorat, ai să vezi că lui îi este închinată. În ultimul an, ca intern, câştigasem destul ca să pot înapoia acestui vrednic auverniat tot ceea ce îi datoram; îi cumpărai atunci un cal şi o saca. Văzând că rup din banii mei, se mânie foc; era totuşi încântat să-şi vadă visul cu ochii; râdea şi mă certa; îşi privea sacaua, calul, şi-şi ştergea o lacrimă, spunându-mi: „Rău, rău ai făcut! Ah, ce mai saca frumoasă! Zău că n-ai făcut bine… Calu-i vânjos ca un auverniat.”

N-am văzut ceva mai emoţionant decât scena asta. Apoi Bourgeat ţinu cu tot dinadinsul să-mi cumpere trusa aceea cu instrumente de argint pe care o vezi la mine-n cabinet şi la care, din tot ce am, ţin cel mai mult!.. Deşi îmbătat de primele succese, n-a scăpat niciodată cel mai mic cuvânt sau cel mai mic gest care să însemne: „omul ăsta îmi datorează totul mie”. Şi, fără el, crede-mă, m-ar fi mâncat sărăcia. Sărmanul om se jertfise pentru mine. Nu mânca decât pâine cu usturoi, pentru ca să am eu cafeaua atât de

trebuincioasă veghilor mele. Într-o zi a căzut bolnav. Cum bine îţi închipui, am vegheat nopţi întregi la căpătâiul lui şi prima oară l-am scăpat cu viaţă; dar după doi ani iar s-a îmbolnăvit şi, în ciuda îngrijirilor mele stăruitoare, în ciuda strădaniilor ştiinţei, s-a prăpădit... Niciun rege n-a fost îngrijit ca el. Da, Bianchon, pentru a-l smulge din ghearele morţii, am încercat imposibilul. Voiam cu orice preţ să-l fac să mai trăiască, ca să-şi vadă opera, ca să-i împlinesc dorinţele, ca să împlinesc singura recunoştinţă care mi-ar fi umplut sufletul, ca să sting un foc care şi astăzi mă mistuie!

— Bourgeat – reluă după o pauză Desplein, care era foarte emoţionat – acest al doilea al meu tată, a murit în braţele mele, lăsându-mi tot ceea ce avea, printr-un testament întocmit în faţa unui notar; actul purta data anului când hotărâsem să locuim împreună în curtea Rohan. Omul acesta avea o evlavie de cărvunar. Îndrăgea pe Sfânta Fecioară aşa cum altul şi-ar fi îndrăgit nevasta. Catolic înfocat, niciodată nu-mi pomenise vreun cuvânt despre necredinţa mea. Dându-mi seama că se prăpădeşte, mă rugă să nu precupeţesc nimic pentru ca să poată primi toată asistenţa Bisericii. Atunci am hotărât să dau să se spună zilnic câte o liturghie pentru sufletul lui. Deseori, în timpul nopţii, îmi mărturisea temerile sale cu privire la viitor, îi era teamă că n-a dus o viaţă destul de cucernică. Sărmanul! Trudea de dimineaţa până seara; – Apoi pentru cine oare să fie raiul, – dacă o fi unul...? A primit ultima cuminecătură ca un adevărat sfânt; moartea sa a fost la înălţimea vieţii. În urma năsăliei, în afară de mine, nu a mai mers nimeni. După ce îngropai pe singurul meu binefăcător, căutai să-mi îndeplinesc îndatoririle faţă de el. Am constatat că nu are nici familie, nici prieteni, nici soţie, nici copii Dar omul credea! Avea evlavie; nu era în căderea mea s-o discut, îmi vorbise cu sfială despre liturghiile ce se spun pentru odihna celor răposaţi; n-ar fi vrut să-mi impună aceasta, gândindu-se ce ar fi însemnat să-mi ceară în felul acesta o răsplată pentru toate binefacerile lui. Îndată ce am

putut, am dat să i se facă la Saint-Sulpice patru parastase pe an. Cum singurul lucru pe care-i mai pot face pentru Bourgeat este împlinirea cucernicelor sale voinţe, în ziua când se oficiază această liturghie, la începutul fiecărui anotimp, mă duc şi eu şi spun, în numele lui, rugăciunile cuvenite. Le rostesc cu buna-credinţă a celui care se îndoieşte:

„Doamne, dacă există un loc în care tu aşezi după moarte pe cei ce au fost desăvârşiţi, aminteşte-ţi de bunul Bourgeat; iar dacă el are ceva de pătimit, trimite-mi mie suferinţele lui, pentru ca să poată el intra mai repede în locul care se numeşte rai”. Iată, dragul meu, tot ce poate să-şi îngăduie un om cu părerile mele. Dumnezeu, care trebuie să fie un băiat bun, nu cred că s-ar putea supăra pe mine… Ţi-o jur, mi-aş da toată averea pentru ca această credinţă a lui Bourgeat să poată intra în tărtăcuţa asta.

Bianchon, care l-a îngrijit pe Desplein în ultima lui boală, nu îndrăzneşte să mărturisească astăzi că vestitul chirurg a murit ateu. Credincioşii nu vor fi oare bucuroşi la gândul că smeritul auverniat va fi venit să-i deschidă poarta Cerului, aşa cum îi deschisese cândva poarta templului pământesc, pe frontonul căruia se citeşte:

„Oamenilor mari – Patria recunoscătoare”.[{34}]

Paris, ianuarie 1835

Sfârşit

Addenda

Următoarele personaje se regăsesc în alte romane sau nuvele ale lui Balzac (în paranteză, numele traducerii în limba română – acolo unde există):

Bianchon, Horace

Le Père Goriot, 1835 (Moş Goriot)
César Birotteau, 1837 (Istoria măririi şi decăderii lui César Birotteau)
L'Interdiction, 1836 (Punerea sub interdicţie)
Un Grand homme de province a Paris, 1839 (Iluzii pierdute, partea a II-a)
Un Ménage de garçon, 1842
Les Secrets de la princesse de Cadignan, 1839
Les Employés, 1838 (Slujbaşii)
Pierrette, 1840
Étude de femme, 1831
Splendeurs et misères des courtisanes, 1838 (Strălucirea şi suferinţele curtezanelor)
Honorine, 1843
L'envers de l'histoire contemporaine, 1845
La Peau de chagrin, 1830 (Pielea de sagri)
Une double famille, 1830 (A doua familie)
Un prince de la bohème, 1840
Mémoires de deux jeunes mariées, 1842 (Memoriile a două tinere căsătorite)
La Muse du département, 1843 (Muza departamentului)
La Fausse maîtresse, 1842
Les Petits Bourgeois, 1854
La Cousine Bette, 1846 (Verişoara Bette)
Le Curé de village, 1841

În plus, domnul Bianchon este amintit în următoarele:

Autre étude de femme, 1839-1842
La Grande Bretèche, 1832

Desplein

Le Cousin Pons, 1847 (Vărul Pons)
Un Grand homme de province a Paris, 1839 (Iluzii pierdute, partea a II-a)
Histoire des Treize
Les Employés, 1838 (Slujbaşii)
Pierrette, 1840
Un Ménage de garçon, 1842
L'envers de l'histoire contemporaine, 1845
Modeste Mignon, 1844
Splendeurs et misères des courtisanes, 1838 (Strălucirea şi suferinţele curtezanelor)
Honorine, 1843

{1} *Hippocrat, Galien, Aristotel* – celebri savanţi ai Antichităţii greceşti. Hippocrat era considerat ca cel mai mare medic (născut pe la 460 î.e.n.); Galien (131—210) a fost un mare anatomist; iar Aristotel (384—322 î.e.n.) putea fi considerat ca întruchipând întreaga ştiinţa, căci a lăsat tratate de logică, estetică, fizică, ştiinţe naturale etc.

{2} *oameni foarte buni – dar atei înrădăcinaţi* – declarându-se catolic convins – cât de convins, o vor arăta romanele sale – Balzac era obligat să ia faţă de atei un ton dacă nu reprobator, în tot cazul rezervat.

{3} *a fost nevoie de 1816 pentru a justifica... 1804* – felul cum a fost tratat Napoleon de învingătorii săi englezi, după înfrângerea de la Waterloo, ar justifica pregătirile pe care le făcuse el în 1804 pentru a ataca Anglia.

{4} *Crebillon-Prosper* (1674—1762) – poet francez, autor de tragedii.

{5} *decorat cu o panglică neagră* – ordinul Saint-Michel, instituit de Ludovic al XI-lea în 1469 şi desfiinţat în 1830.

{6} *Hôtel-Dieu* – „Casa lui Dumnezeu”, aşa se numea spitalul cel mai vechi din Paris, fondat în 651 în faţa Catedralei Notre-Dame, de Sfântul Landericus, episcop al Parisului; fiinţează până în zilele noastre, cu acelaşi renume în ceea ce priveşte calitatea serviciilor.

{7} *Cartierul Latin* – cartier al şcolilor superioare, la Paris – numit aşa deoarece, în Evul Mediu, învăţământul era în limba latină.

{8} Cunoscută şi din romanul publicat de Balzac cu un an înainte, „Moş Goriot”

{9} *Pylade al multor Oreste* – Oreste, fiu al lui Agamemnon şi al Clytemnestrei, a avut un destin tragic; ajutat de sora sa Electra, el şi-a omorât mama pentru a răzbuna uciderea tatălui său, fapt pentru care l-au urmărit Furiile. Cel mai bun prieten al lui Oreste – prietenie devenită proverbială – a fost Pylade, care s-a căsătorit ulterior cu Electra. Bianchon îşi scapă şi el prietenii de creditorii-Furii.

{10} *a pus piciorul în scări* – expresie; se referă la scara cu ajutorul căruia un călăreţ urcă pe cal; cu sensul de: *are un început bun.*

{11} *un seid* – Seid a fost discipolul şi sclavul lui Mohamed, primul care a crezut în misiunea Profetului. Reluat de Voltaire într-unul dintre romanele sale, numele de Seid a devenit simbolul devotamentului absolut.

{12} *un modest omega* – cel din urmă venit, omega fiind ultima literă a alfabetului grec.

{13} *sărmanul auverniat* – locuitori ai unui ţinut muntos şi sărac (Auvergne), mulţi auverniaţi veneau la Paris unde se făceau sacagii sau cărbunari.

{14} *vestitul Dubois* – Antoine Dubois (1756—1837), chirurg cu faimă din vremea lui Balzac.

{15} *fiu al Cantalului* – Cantal este numele administrativ al ţinutului numit odinioară Auvergne.

{16} *adept... al lui Cabanis* – Cabanis Georges, medic francez (1757—1808), este autorul unui *Tratat asupra fizicului şi moralului uman,* care a avut mare răsunet, deoarece continua filosofia materialistă – senzualismul – lui Condillac.

{17} *Broussais Franţois-Joseph-Victor* – medic francez (1772— 1838) al cărui, sistem fiziologic, bazat pe iritabilitatea ţesuturilor, cerea întrebuinţarea intensă a lipitorilor.
{18} *Hoc est corpus* – în limba latină: acesta este trupul meu. După cum se ştie, slujbele catolice sunt ţinute în latineşte.
{19} *chestiunea Prezenţei Reale* – chestiune teologică, tratând despre existenţa reală a trupului şi sângelui lui Cristos în cuminecătură.
{20} *războaiele contelui de Toulouse şi albigenzii* – albigenzii au constituit o sectă religioasă populară, în sudul Franţei, în secolul al XII-lea. La începutul secolului al XlII-lea, deşi ocrotiţi de contele de Toulouse, ei au fost zdrobiţi de o „cruciadă" pornită din nord. Expediţia împotriva abigenzilor a fost, de fapt, pentru feudalii din nordul Franţei, un prilej de a jefui ţinuturile din sud.
{21} *Voltaire (François-Marie Arouet)* – Supranumit şi *Zeul ateismului francez* – Voltaire, şi-a manifestat în opera sa ura pentru intoleranţa şi obscurantismul bisericii catolice. Este una dintre figurile cele mai strălucitoare ale secolului al XVIII-lea francez, prin ascuţimea şi supleţea spiritului său; nu a fost ateu, ci deist.
{22} *Citatorul* – culegere de citate.
{23} *de natura rerum* – în limba latină: despre natura lucrurilor; acesta este şi titlul poemului lui Lucreţiu (poet latin, sec. I î.e.n.), care expune doctrina materialistă a celor vechi.
{24} *in petto* – în limba italiană: *în sine.*
{25} *...liturghia care e fundaţia lui* – Liturghia la catolici şi protestanţi *(mesa)* se deosebeşte de cea ortodoxă; printre altele, la catolici se pot săvârşi în aceeaşi biserică mai multe mese în aceeaşi zi, unele chiar mese particulare *(fundaţii),* „comandate" de câte un credincios.
{26} *Neprihănita Zămislire* (sau *Imaculata Concepţie)* – dogmă catolică, respinsă de Ortodoxie, care susţine că Maica Domnului s-a născut fără păcatul strămoşesc.
{27} *o ediţie revăzută a Tartufle-uhi lui Molière* – aluzie, probabil, la Talleyrand care, ca şi făţarnicul lui Molière, a ştiut să se prefacă şi să-şi pună în valoare calităţile de diplomat, fiind întrebuinţat de toate guvernele care au condus Franţa de la Revoluţia din 1789—1794 până la moarte (1838).
{28} *d'Arthez* – personaj din alte romane ale lui Balzac (şi mai ales din *Iluzii pierdute),* tipul scriitorului talentat, integru şi generos, în care se crede că autorul *Comediei umane* s-a întruchipat pe sine.
{29} *Lucullus* – general roman, celebru prin viaţa sa luxoasă şi ospeţele somptuoase pe care le dădea.
{30} *regina aceea care, aflând că poporul duce lipsă de pâine,* spunea: *De ce nu-şi cumpără cozonac?* – această reflecţie cinică sau inconştientă este atribuită reginei Marie-Antoinette, foarte urâtă de poporul francez; ea a fost ghilotinată în *1793,* în timpul revoluţiei (Comuna din Paris).
{31} *Licurg* – celebru orator atenian (396—324 î.e.n.).
{32} o *grizetă* – fată din popor, muncitoare franceză, aşa numită din cauza rochiilor de stofă ieftină numită *grisette,* care constituiau îmbrăcămintea ei

obişnuită.

{33} *Filopemen* – conducătorul ligii aheilor, care a încercat să menţină unitatea Greciei în faţa avansului ameninţător al romanilor (253—183) î.e.n.

{34} *„Oamenilor mari – patria recunoscătoare”* – inscripţie de pe frontonul Panteonului din Paris, lăcaş de veci al oamenilor iluştri ai Franţei.